

Розділ IV

МУЗЕЄЗНАВСТВО

УДК [930.2+069](477)(06)

НЕНАШЕВА О.Ю.

До історії музейної справи України:

І.В. Моргілевський і виставка «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві»

На основі розсекречених архівних матеріалів (Державний архів Київської області), що вводяться до наукового обігу, в статті висвітлюється виставкова діяльність «Музею-архіву переходової доби», що функціонував при Київській міській управі в період з 26 березня до кінця жовтня 1942 р., а також – участь Іполита Владиславовича Моргілевського у підготовці тематичної виставки «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві».

Ключові слова: Іполит Моргілевський, Музей-архів переходової доби, Друга світова війна, окупація, музейна справа, виставка, культурна пам'ятка, Київська Русь

Одною з причин бідності вітчизняної історіографії донедавна була велика кількість заборонених тем, імен і праць. Засекречені архіви призвели до відсутності в науковому полі цікавих фактів, віх і деталей у життєвому шляху визначних учених. Скласти об'єктивну оцінку науковим школам Києва міжвоєнної та повоєнної доби неможливо поза дослідженням подій, що замовчувалися, зокрема – без аналізу архівних джерел, пов'язаних із окупацією міста у 1941–1943 роках. А тому на виключну увагу заслуговує останній рік життя яскравого представника київської школи медієвістики Іполита Владиславовича Моргілевського (1889–1942), що припадає на першу половину окупаційного періоду Києва.

Однією з найдраматичніших сторінок історії України в II Світовій війні є Київська оборонна операція 1941 р., яка закінчилася масштабним оточенням оборонців – «київським котлом». 19 вересня ворог увійшов у місто, в якому залишалося біля 450 тис. неевакуйованих мешканців – половина довоєнного населення, серед них – значна частина наукової й

творчої інтелігенції (за даними на кінець 1942 р. – це $\frac{3}{4}$ довоєнного складу), в т.ч й І. Моргілевський.

«Літописи» Київського інженерно-будівельного інституту зберегли епізод, пов'язаний з І. Моргілевським напередодні окупації: «Київський інженерно-будівельний інститут повністю евакуувати не вдалося. У Києві залишилися викладачі: професори М.О. Даміловський, С.Є. Краснитський, І.В. Моргілевський, а також Д.Ф. Лелеко, М.І. Некрасова, О.Ф. Сухова та ін. Вони перенесли в підвальне приміщення інституту (вул. Пирогова, 9) лабораторне обладнання, що лишилося, бібліотеку, після чого вхід у підвал забарикадували» [2]. Обставини, за яких родина Моргілевських опинилася в окупованому Києві, описує донька вченого Катерина: «Коли почалася війна, стан здоров'я батька був нестабільним, і лікарі побоювалися, що сильні переживання, пов'язані з тим, що при евакуації доведеться залишити всі матеріали і величезну спеціальну бібліотеку, можуть спричинити повторення інсульту. Рекомендували поки зачекати, коли умови евакуації покращаться і буде можливість відвезти хоча б матеріали для ще незакінчених робіт. Батько ретельно упакував матеріали, і ми очікували прибуття групи студентів Художнього інституту, яка мала забезпечити евакуацію останньої партії викладачів – літніх та хворих. Ця група прибула в Київ. А залізничний поїзд повинен був формуватися в Дарниці, про це було повідомлено і зазначена дата від'їзду. Але війна є війна, і напередодні, вночі, з Художнього інституту йшло народне ополчення. Разом з ним пішли пішки і організатори евакуації. Так як Київ був в оточенні, ми залишилися в ньому» [16].

Згідно з «Генеральним планом Ост», що передбачав звільнення «життєвого простору» для германських народів на Сході Європи, злочинні цілі Третього Рейху були замасковані видимістю підтримки національних почуттів і культури українців. Але це відбувалося лише в тій мірі, в якій відповідало загарбницьким задачам нацистів. На нараді у Гітлера 16 липня 1941 р. А. Розенберг (з 17 липня рейхсміністр східних окупованих територій) підкреслив: «В Україні ми мали б виступити з обіцянками в галузі культури, ми повинні були б розбудити історичну самосвідомість українців, мали б відкрити університет в Києві тощо» [3].

Виразним прикладом справжніх намірів окупантів щодо національного відродження в Україні є доля відновленої 20 жовтня 1941 р. Української академії наук (за сприяння УНРади / Української національної ради). І. Моргілевський належав до числа тих, чий науковий досвід мав зіграти значну роль у налагодженні роботи УАН. Разом із В.Г. Кричевським, І.П. Кавалерідзе, І.С. Їжакевичем й іншими відомими діячами культури він

розглядався як основний резерв для майбутніх мистецьких кафедр і секцій УАН, але реалізуватися цим планам не вдалося [1]. Натомість з листопада 1941 р. до січня 1942 р. на території Рейхскомісаріату «Україна» діяла група «Наука» Оперативного штабу А. Розенберга з метою обстеження наукових установ на предмет їх користі для Рейху. Групу очолював доктор фон Франке, який зробив висновок, що українці вважають УАН інституцією державності майбутньої самостійної України, а отже Академія ніби слугує більшою мірою політичним цілям, ніж науці [5]. Навіть не розгорнувши діяльність, УАН припинила існування на початку 1942 р.

Після ліквідації УАН, реорганізації академічних установ, арештів і страт багатьох діячів української культури єдиною можливою умовою легальної наукової діяльності в окупованому місті було дотримання певних обмежень окупаційної влади. Особливої актуальності набула порада львівського історика І.П. Крип'якевича першому бургомістру Києва, історичку О.П. Оглоблину, коли той ще займався організацією УАН: «Думаю, що в недовгому часі зажадають анкет про завдання кожного відділу; треба ці відповіді приноровити до німецького способу думання. Наприклад, в Історично-філологічному відділі як мету ставити, між іншим: а) боротьбу з марксизмом, і більшовизмом, і русифікацією, б) нав'язування зв'язків з новою Європою, дослідів українсько-німецьких взаємин і т. д.» [4]. Через півроку ця порада була використана в роботі т.зв. Музею-архіву переходнової доби (МАПД), який колишній бургомістр і очолив.

Музей-архів (*нім.* Museum-Archiv der Übergangsperiode), що розпочав діяльність згідно з постановою Міської управи від 26 березня 1942 р., схваленої Київським Штадткомісаріатом, був однією з науково-дослідних установ, у якій відверто пропагандистські цілі окупантів поєднувалися зі спробами колективу розвивати місцеві наукові традиції. Директор Музею-архіву О. Оглоблін так сформулював завдання підлеглого йому закладу: «Київознавство після короткого розцвіту в 1917–1929 роках знов занепадає в умовах советської реакції. Адже ж одною з основних засад київознавства є глибока любов до рідного міста, висока лицарська відданість його історичним пам'яткам, яка керувала кращими українськими вченими і яка нерідко заводила їх во время люте большевизму в далекі каторжні нори, на вигнання, на смерть <...> Отже перше основне завдання нашої спільної праці в галузі київознавства це продовжити й відродити кращі традиції старого українського київознавства» [8, арк. 31]. Обґрунтовуючи свою експансію більшовицькою загрозою («хрестовий похід»), окупанти використовували негативне ставлення української інтелігенції, передусім дореволю-

ційної формації, до більшовизму. В т.ч. йшлося про варварське відношення в СРСР до історико-культурних, особливо сакральних, пам'яток. Науковий консультант МАПД В.В. Міяковський на першому пленарному засіданні виголосив: «Слід вітати появу такої установи як Музей-архів переходової доби не через п'ятдесят років, а сьогодні, по свіжих слідах, також збирати матеріали» [8, арк. 1].

9 квітня 1942 р. Київський міський голова Л.І. Форостівський затвердив положення про діяльність МАПД, і через тиждень новостворена установа розмістилася в 11 кімнатах на першому поверсі будинку кушнірського цеху на Alexanderplatz, 8 (так звалася південна частина нинішньої Контрактової площі). Двоповерховий цегляний будинок першої половини XIX ст. утворював ріг між площею та «курдонером» на місці церкви Богородиці Пирогошої. Таким чином штабквартира МАПД боковим фасадом виходила на пустку від зруйнованого храму: виразний слід більшовицького експерименту як натурний експонат знаходився в буквальному сенсі перед очима.

Помешкання вимагало повного переобладнання й ремонту. Облаштування, крім фотолабораторії, було закінчено 5 травня 1942 р. Приміщення площею 296 кв. м задовольняло потреби МАПД «на найближчий період», решта будинку розглядалася як резерв для подальшого розгортання діяльності [7]. В середині квітня 1942 р. був укомплектований основний штат науковців, розпочалася робота наукової частини [9]. У промові на відкритті першої тематичної виставки в липні 1942 р. директор МАПД О. Оглоблин згадував складність перших кроків: «Мимоволі хочеться трохи подивитися назад. Коли ми вперше прийшли сюди в кінці березня, ще в лютий морозний день, ми знайшли тільки порожнє, напівзруйноване, засмічене покидьками більшовицьких установ, приміщення. В тяжких умовах холоду й голоду розпочав свою працю невеличкий науковий колектив. Скажу одверто: були хвилини розпачу, коли здавалося, що нічого не можна буде тут створити» [8, арк. 27].

Перша за 1942 р. згадка про І. Моргілевського у матеріалах фонду МАПД датується 16 березня і дає уявлення про вкрай скрутний стан вченого напередодні створення Музею-архіву. І. Моргілевський дуже бідував у місті, в якому нацисти звели до мінімуму продовольчу норму всіх, хто не належав до «фольксдойче» – етнічних німців. У київській інтелігенції майже не залишалось можливостей пошуку засобів для існування. В січні 1942 р. розпочала роботу Комісія українських громадських і культурних діячів при Відділі суспільної опіки Київської міської управи, під головуванням керівника Відділу С.Ю. Гаєвського. Двічі на тиждень Комісія розглядала чис-

ленні клопотання й ухвалювала рішення про грошові допомоги та пенсії. На засіданні 16 березня 1942 р. обговорювалося клопотання художнього та будівельного інститутів про надання допомоги проф. І. Моргілевському: «53 років, стажу праці має біля 20 років, що зараз не має сталого заробітку» [14]. Ухвалили: «Вважати за потрібне видати професору Моргілевському Іполиту Владиславовичу одноразову допомогу 700 крб. На щомісячну допомогу запропонувати додати потрібні документи, і тоді справу вирішити» [14]. Зазначимо, що в тому ж місяці 1942 р. померли з голоду київські архітектори М.О. Даміловський (21 березня) і В.М. Риков (25 березня).

Музей-архів переходною добою було засновано через десять днів після згаданого вище засідання Комісії при Відділі суспільної опіки, 26 березня 1942 р. Отже, говорячи про очевидні мотиви участі І. Моргілевського в діяльності МАПД, слід зважати на злиденні обставини окупованого міста.

Новостворений колектив сподівався, що «переходовий» Музей-архів стане піддрунтям постійного міського музею. «Це буде Музей міста Києва, з поглядом у минуле і перспективою у майбутнє» [8, арк. 1], – зазначив на першому пленумі В. Міяковський. «Ми вступаємо в період, коли настав момент подати правдиве освітлення історії м. Києва і піднести його значення, надати йому українського характеру» [8, арк. 2], – зауважив проф. С.М. Драгоманов і запропонував: «Треба утворити такі Музеї по всіх містах України, перетворити [їх] на Федерацію музеїв» [8, арк. 3]. Значною мірою ідея відродження місцевих муніципальних музеїв обумовлювалася відродженням міського самоврядування. Міський музей сприймався як антитеза радянським державним закладам, що втілювали централізовану більшовицьку політику, зокрема з націоналізації культурних цінностей.

Дискусії в Музей-архіві часто вибивалися з офіційного ідеологічного річища, яке актуалізувало сучасність. «Чи виставляти ілюстративний матеріал про Старий Київ (старі малюнки, гравюри, плани тощо), чи ні? – запитував П.П. Курінний. – Інтерес до Києва і його минулого такий великий, що такий матеріал треба показати на виставці» [8, арк. 9]. І. Моргілевський одразу підтримав цю ідею: «Є велика колекція планів Старого Києва в бібліотечі Інституту археології Академії наук. Це була б дуже цікава виставка планів Старого Києва. 2–3 плани є в Софійському Музеї» [8, арк. 9]. На установчому пленумі 6 травня Моргілевський проголосив єдине запитання, яким зазначив свої пріоритети: «Яке місце матимуть пам'ятки матеріальної культури, зокрема архітектурні, в Музеї?» [8, арк. 3].

Специфіка МАПД виявилася, насамперед, у самій його подвійній назві – «Музей» і «Архів», що відповідало зіткненню інтересів окупацій-

ної влади й українських вчених. Данину пропагандистській ідеології видавав «Музей» тематизацією виставок на поточний 1942 р. Архів же мав дбати передусім про зберігання матеріалів з метою їх подальшого вивчення. Якому з двох напрямів віддати перевагу – головний предмет обговорення на першому пленарному засіданні. «Експозиційна частина потрібна, але може відібрати багато сил і перешкоджатиме збиранню матеріалу, – позначав пріоритети П. Курінний, директор діючого в окупації Інституту археології. – У Лаврі є багато пошматованих цінностей після вибухів. Чи будуть зібрані вони? В покинутих квартирах – найцінніші матеріали: листи, різні документи. Їх палять, а це надзвичайно цінний матеріал. Архіви установ ідуть на розпалку. Слід цьому Музею, поки нема установ, що збирають матеріали, взяти на себе збирання їх» [8, арк. 2]. Директор Головного історичного архіву ім. В. Антоновича В. Міяковський звернув увагу на швидкоплинні речі, «натуру, що уходить»: «Варто було б зробити фотографічний знімок панорами зруйнованої частини Києва. Вона щодня міняється» [8, арк. 2–3]. «Тематика занадто широка й складна, – констатував проф. О.С. Грузинський. – Слід внести коректив: перша, друга, третя черга. Що превалюватиме – збирання чи експозиція? Навіть невеличка експозиція притягне новий матеріал» [8, арк. 2]. Підсумок у цій бесіді підбив проф. С. Драгоманов: «До Музею треба брати все, що трапляється. Ми не можемо сказати, чи якась річ буде потрібна згодом, чи ні» [8, арк. 3].

Згідно з планом роботи Музею-архіву на I квартал, першочерговим завданням вважалася організація в його експозиційних залах тематичної виставки «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві» [6, арк. 7 зв.]. На другому пленарному засіданні 13 травня О. Оглоблин висловив побажання, щоб виставку було зроблено силами всього колективу, а не лише штатних співробітників і запросив до найактивнішої участі в її організації всіх наукових консультантів [8, арк. 4]. І. Моргілевський став одним із перших вчених, до якого МАПД звернувся за консультативною допомогою. Спробуємо з'ясувати, з чого складалася участь Моргілевського як наукового консультанта у підготовці виставки.

Добір експозиційних матеріалів. У внутрішній документації МАПД ім'я вченого фігурує у квітні, ще до проведення наукових пленумів. У рапорті від 29 квітня завідувач фотолабораторії С.М. Пучков занотував: «Завтра або післязавтра розпочнемо разом із консультантом відбирати матеріали для Музею-архіву» [10, арк. 108]. А складений ним наступного дня звіт роботи за квітень містить безпосереднє свідчення участі в цій роботі І. Моргілевського: «У збиранні архівного фотоматеріалу запрошено

проф. Моргілевського, який відбирає для Музею-архіву наявні матеріали» [10, арк. 112–112 зв.].

Зберігся список наукових консультантів МАПД, що містить поряд із їх адресами наступні дані: тема; коли складено угоду; до якого терміну та на яку суму. Навпроти прізвища І. Моргілевського стоїть лише одна позначка: «Вознесенський спуск 13, другий поверх» [11]. І жодної згадки про угоду. Очевидно, І. Моргілевський не поспішав скористатися можливостями, що їх надавав Музей-архів. Не зважаючи на матеріальні стимули роботи, він не укладав з МАПД угоди і не опрацьовував наукову тему на замовлення.

Надання Музею-архіву речових і фотоматеріалів з особистого архіву. До збору матеріалів колектив МАПД ставився, як до наукової і громадянської місії. «Слід вдатися до преси, – звертався до колег проф. С. Драгоманов, – щоб відгукувалося широке громадянство на заклик Музею про подачу матеріалу» [8, арк. 3]. Бюджету на покупку чи оренду експонатів Музей-архів не мав. Про його реальні фінансові спроможності та умови, за яких працював І. Моргілевський, дає уявлення «Орієнтовний кошторис» [12] організації першої виставки. Серед джерел фотоматеріалів для експозиції згадуються негативи з фототеки І. Моргілевського, що посідають друге місце після матеріалів Софійського заповідника. Але вказана 1 тис. крб. означає не гонорар І. Моргілевського, а витрати на виробництво відбитків з негативів.

Гіпотетично можна розрахувати кількість негативів, що їх передав до Музею-архіву І. Моргілевський. 22 травня два співробітники МАПД звітували про відвідування Софії Київської. Науковий працівник І.М. Скуленко повідомив: «в Софійському музеї відібрав для фотографування біля сотні негативів» [10, арк. 72]. В той же час фотограф С.М. Пучков інформував керівництво, що замовив фотолабораторії Софії відбитки з архіву цього музею для виставки МАПД [10, арк. 32]. Ці факти відповідають першому пункту кошторису, де фігурують цифри 30 і 70 – вони мають означати кількість світлин, тобто вказану сотню. Виходить, що цифрами 15 і 25 позначені ціни за світлини, наприклад, різного формату (про це каже і О. Оглоблин: «В експозиції фото будуть двох розмірів, крім, звичайно, деяких унікальних фотовідбитків» [8, арк. 14]). Звідси, середня ціна виробництва відбитка з фотонегативу дорівнює 20 крб. Отже, на суму 1000 крб. можна було зробити 50 відбитків. Так, з великою вірогідністю можемо стверджувати, що в травні 1942 р. І. Моргілевський підібрав за тематикою та безкоштовно передав до Музею-архіву біля 50 фотонегативів із власної колекції.

В обвинуваченні більшовиків фігурували і «речові докази», потребу в яких зазначив О. Оглоблин під час обговорення експозиційного плану пер-

шої виставки: «Слід показати в експозиції й речовий матеріал. В розділі, присвяченому Михайлівському монастирю, треба ще показати фрагменти уламків, капітелі, цеглини. Так само можемо показати речовий матеріал з Лаврської руйни» [8, арк. 10]. Із присутніх відгукнулися І. Моргілевський і О. Повстенко. Останній звернув увагу на знищення іконостасів, з яких «більшовики поздирали золото, а дерево попалили. Це були твори видатних українських майстрів різьби по дереву. Їх можна для виставки добути. Деякі частини іконостасів збереглися, і вони є в Трапезній у Лаврі. Є можливість забрати фрагменти до Музею» [8, арк. 10–11]. Свій речовий експонат із особистого архіву запропонував і І. Моргілевський: «У мене є голосник з Михайлівського монастиря. Можу передати» [8, арк. 10]. Голосник згадується в описі вітрин і стендів експозиційних залів виставки [13], отже І. Моргілевський таки передав його до Музею. Виходячи з опису, це був чи не єдиний речовий матеріал на виставці, оскільки замість фрагментів іконостасів експонувались лише їх фотографії.

Участь у наукових пленумах МАПД. Наукових пленумів до першої виставки відбулося всього дев'ять. І. Моргілевський завітав до трьох, на яких поведився стримано, обмежуючись нечастими репліками вузькопрофесійного змісту і залишаючись осторонь обговорення загальних питань, присвячених діяльності МАПД. На третьому пленумі 20 травня, коли розглядався експозиційний план виставки, І. Моргілевський зробив зауваження щодо відсутності в цьому плані Кловського палацу і погодився з проф. С. Драгомановим, мовляв, слід згадати і про руйнацію Архітектурного музею на території Лаври, директором якого він колись був. Далі вчений не з'являвся на пленарних засіданнях аж до самого відкриття виставки 15 липня.

Утім, наукові пленуми Музею-архіву мали популярність в культурних колах міста і були відкриті для гостей. Серед присутніх бачимо В.А. Шугаєвського, М.І. Вязьмітіну, М.О. Новицьку й інших. На другому й третьому пленумі – учня І. Моргілевського, а в майбутньому продовжувача його наукової справи – Ю.С. Асеєва, який, вірогідно, завітав на засідання разом зі своїм шкільним вчителем малювання Ю.Ю. Павловичем (їх прізвища обидва рази стоять поряд). Як розповідав автору цього дослідження сам Ю.С. Асеєв, він не припиняв спілкування з І. Моргілевським під час окупації аж до самої смерті вченого в грудні 1942 р. Певно вони обговорювали і ставлення до МАПД. Враховуючи, що І. Моргілевський давав Ю. Асеєву слушні поради в найбільш вирішальні моменти життя, можна припустити, що і цього разу молодий дослідник не міг не прислухатися до того, хто був для нього взірцем справжнього вченого і, по суті, наставником. Як би там не

було, але на четвертому пленумі вони не з'явилися. І якщо І. Моргілевський продовжує раз у раз фігурувати у документах МАПД, ім'я Ю. Асєєва зовсім зникає з поля зору.

Членство в Комісії для прийому картин і малюнків, замовлених для виставки. У складі цієї Комісії І. Моргілевський як науковий консультант Музею згадується разом із А. Х. Середою, у наказі від 11 червня 1942 р. [6, арк. 13 зв.]

Наукове редагування виставкового розділу «Руйнація церковних пам'яток у Києві за часів советської влади». За офіційним призначенням, І. Моргілевський – науковий редактор першої виставки МАПД, зокрема третього її розділу «Руйнація церковних пам'яток у Києві за часів советської влади». Зауважимо, що цю роботу Моргілевському доручили за його відсутності: на четвертому пленумі 27 травня, коли було вперше з'ясовано, що терміни підготовки зриваються. Про труднощі в організації виставки розповідала вчений секретар Музею Л.М. Руліна: «Матеріалу ще мало. Фахівці обіцяють багато, але дуже мало дають. Одержано лише частину матеріалів від проф. Моргілевського та п. Курінного та від Софійського Музею (від п. Повстенко)» [8, арк. 12]. Наприкінці пленуму О. Оглоблин запропонував «доручити наукове редагування виставки таким особам: I розділу (вступного) – п. Майківському В. В., II розділу (Часи громадянської війни) – проф. Гілярову С. О., III розділу (Церковні пам'ятки) – проф. Моргілевському І. В., IV розділу (Цивільні пам'ятки) – проф. Полонській-Василенко Н. Д., V розділу (Часи німецько-советської війни) – п. Міяковському В. В.» [8, арк. 14]

Великокнязівська доба, на яку перш за все були спрямовані передвоєнні дослідження І. Моргілевського, представлена в розділі за його редакцією дванадцятьма київськими церквами. Класифіковано пам'ятки за ознаками, що віддзеркалюють пропагандистський профіль експозиції: руйнації в 1934–1936 років (Михайлівський Золотоверхий собор, церква Богородиці Пирогощі, Василівська (Трьохсвятительська) церква, Ірининський стовп); занедбання за радянських часів (Софія Київська, Спас на Берестові, Михайлівська церква Видубицького монастиря, Успенський собор і Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври, Кирилівська церква); у літописному контексті (Десятинна та Георгієвська церкви).

Пам'ятки Київської Русі увійшли й до решти чотирьох розділів виставки за ознаками: географічними; хронологією руйнації; функціональним призначенням. Занедбання Спасо-Преображенського, Борисоглібського, Єлесько-Успенського соборів Чернігова показано у вступному розділі, який демонструє широку географію руйнації (всесоюзний масштаб). Інші розді-

ли присвячено Києву і визначено відповідно до періодизації процесу нищення пам'яток у межах 1917–1942 років. Михайлівський Золотоверхий собор віднесено до прикладів пошкоджень за часів Громадянської війни (редактор розділу С. Гіляров), висаджений у повітря Успенський собор Лаври – до руйнацій «німецько-совєтської» війни (В. Міяковський). Міжвоєнний радянський період висвітлюється двома розділами, утвореними поділом пам'яток на цивільні, до числа яких включені пам'ятки оборонні, в т.ч. Золота брама (Н. Полонська-Василенко), та церковні (І. Моргілевський). Таким чином, домонгольські храми Києва доповнили загальну картину руйнації та занедбання культових споруд у 1920–1930-ті роки. Зазначимо, що виокремлення й акцентуація церковного зодчества протистоїть радянській типології будівель і споруд, в якій взагалі не знаходилося місця церквам.

Оформлення виставки мислилося як довгострокове. Експонати було розміщено на стендах, стінах та у вітринах. Написи українською та німецькою мовами. Стенди Музей-архів придбав у Спільці художників: до купленого каркасу було придобано щити і, таким чином, забезпечено обладнання не лише для першої виставки, але й для майбутніх експозицій. Щодо вітрин, є свідчення завідувача фондами Ф.І. Чеусова про наміри їх одержання від Археологічного музею [10, арк. 104 зв.]. Оформленням займався, насамперед, Художній відділ Музею-архіву (керівник В.Г. Дмитренко), ним був розроблений ескіз експозиції й ескіз оформлення входу до приміщення. Про текстовий супровід О. Оглоблин зазначав: «бажано подавати тексти з літописів, документів, мемуарів тощо в художньому оформленні» [8, арк. 8]. Ф. Чеусов пропонував зробити кілька макетів: Михайлівського монастиря й окремих архітектурних будов. Тему розвивав Ю.Я. Будяк: «Оскільки Музей влаштовується надовго, треба мати в плані й макетну справу. Це краще, ніж фотографії» [8, арк. 8].

15 липня 1942 р. на відкритті виставки «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві» ми востаннє бачимо І. Моргілевського серед загалу, «на публіці». З офіційних осіб виставку відвідав голова міста Л.І. Форостівський. Директор Музею-архіву О. Оглоблин урочисто проголосив, що, не зважаючи на скромне оформлення, виставка з «силою, не меншою за тонни вибухових речовин, б'є по тій політичній системі, яка ще рік тому панувала в Києві – по більшовизму <...> Загинули світового значення пам'ятки української культури в Києві: де Золотоверхий Михайло, де Велика Лаврська церква, де Богородиця Пирогоща, й сліду якої вже не знайшов би тепер князь Ігор Святославич, де наше найстарше культурно-освітнє вогнище – Київське братство? Де сотні прекрасних будов, де тисячі

і десятки тисяч прекрасних речей українського малярства, різьбярства, золотарства, шитва тощо? Все знищено... Але нехай ці дорогоцінні пам'ятники знищені – вони тепер ожили, вони живуть і грізною непереможною силою величної краси – краси тисячолітньої культури нашого великого народу обвинувачують <...> советське панування на Україні перед усім культурним світом, перед усією світовою історією. В цьому головне історичне значення нашої виставки» [8, арк. 28]. Протягом лише другої половини липня виставку «Zerstörung der Kulturdenkmäler im Kiew» відвідало 326 осіб.

Виходячи з внутрішньої документації МАПД, можна виокремити 6 пріоритетних напрямів планової діяльності цієї установи: наукова діяльність; архівна справа (збирання, систематизація, зберігання матеріалу); музейна справа (тематична виставки, зокрема перша: «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві»); консультаційна справа (допомога установам Києва); видавнича справа (книга «Київ, зруйнований більшовиками», провідник виставки, фотолистівки, фотоальбоми); практична пам'яткоохоронна діяльність (охорона, консервація, реставрація, реконструкція). Серед всього розмаїття планів і намірів МАПД, що обговорювалися, реалізувати вдалось тільки музейну та архівну справи. Таким чином було створено унікальний документальний фонд, що на кінець серпня 1942 р. налічував 6376 експонатів, пов'язаних із тематичними експозиціями [15].

Визначимо об'єктивні чинники, які вплинули на те, що в умовах «нового порядку», запровадженого в Києві нацистами, І. Моргілевський не зміг продовжити довоєнні студії культурної спадщини Київської Русі: а) ставлення окупаційної влади до МАПД виключно як до знаряддя культурної пропаганди та нехтування прагненням його співробітників до реальної наукової праці; б) нав'язування пріоритетних хронологічних меж досліджень від більшовицького перевороту 1917 р. до «нового порядку»; в) жорсткий ідеологічний контроль діяльності МАПД з боку окупантів; г) безперспективність розвитку історії культури Київської Русі як наукової галузі, не корисної для Третього Рейху ані в практичному, ані в ідеологічному сенсі; д) короткочасне існування МАПД; е) скрутний матеріальний стан І. Моргілевського, що врешті-решт призвів до його смерті через місяць після закриття МАПД. Безперечним здобутком консультативної участі І. Моргілевського в організації виставки «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві» є те, що матеріали його архіву, крім наукової цінності в галузі історії культури, вперше набули значення загальноісторичного документу й були відкрито визнані як свідчення масового нищення пам'яток Київської Русі у міжвоєнний період.

Джерела та література

1. Верба І. Діяльність українських націоналістів у перші місяці окупації Києва (вересень-грудень 1941 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Nikp/2008_14/Verba.pdf.
2. Заремба С.З. и др. Киевский ордена Трудового Красного Знамени инженерно-строительный институт : Исторический очерк / КИСИ. – К. : Будівельник, 1991. – С. 23.
3. Из протокольной записи совещания Гитлера с руководителями фашистского рейха о целях войны против Советского Союза, 16 июля 1941 г. / Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Сост.: Заставенко Г.Ф. и др.; пер. с нем.: Кунина Д.Э. и др.; под общ. ред. Е.А. Болтина и Г.А. Белова ; 3-е изд. – М. : Экономика, 1985. – С. 47.
4. Лист І. Крип'якевича до О. Оглоблина від 23.IX.1941 // Український Історик. – Т. XXVII. – Ч. 1–4 (104–107). – С. 172.
5. Малолетова Н.И. Библиотеки научных учреждений Киева в 1941–1943 гг.: киевские оккупационные архивы как документальная база исследования // Б-ки нац. акад. наук: пробл. функционирования, тенденции развития. – К., 2005. – Вып. 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nbuuv.gov.ua/articles/2005/05mnidbi.html>.
6. Державний архів Київської області, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 1, арк. 7 зв., 13 зв.
7. Державний архів Київської області, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 2, арк. 15.
8. Державний архів Київської області, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 3, арк. 1–4, 8–12, 14, 27–28.
9. Державний архів Київської області, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 4, арк. 2.
10. Державний архів Київської області, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 8, арк. 32, 72, 104 зв., 108, 112–112зв.
11. Державний архів Київської області, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 9, арк. 11а.
12. Державний архів Київської області, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 10, арк. 45.
13. Державний архів Київської області, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 11, арк. 35.
14. Державний архів Київської області, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 80, арк. 31 зв.
15. Державний архів Київської області, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 43.
16. Особистий архів В.Н. Ачкасової. Лист К.І. Моргілевської до В.Н. Ачкасової від 28.06.1978 р., арк. 3–5.

Ненашева Е.Ю. К вопросу об истории музейного дела в Украине: И.В. Моргилевский и выставка «Разрушение большевиками культурных памятников в г. Киеве»

На основе рассекреченных архивных материалов (Государственный архив Киевской области), вводимых в научный оборот, в статье освещается выставочная деятельность «Музея-архива переходного периода» при Киевской городской управе в период с 26 марта до конца октября 1942 г., а также – участие Ипполита Владиславовича Моргилевского в подготовке тематической выставки «Разрушение большевиками культурных памятников в г. Киеве».

Ключевые слова: Ипполит Моргилевский, Музей-архив переходного периода, Вторая мировая война, оккупация, музейное дело, выставка, культурный памятник, Киевская Русь

Nenasheva O. Yu. On the history of museology in Ukraine: H.V. Morhylevskiy and exhibition «Destruction of cultural monuments by the Bilshovyks in Kyiv»

On the basis of declassified archival materials for the first time introduced to the scientific researches (State Archive of the Kyiv Region) the article lights the exhibition activity of «The Museum-archive of the transition period» at the Kyiv City Administration in the period from March 26 until the end of October 1942, as well as – H.V. Morhylevskiy participated in the preparing of the thematic exhibition «Destruction of cultural monuments by the Bilshovyks in Kyiv».

Key words: H.V. Morhylevskiy, The Museum-Archive of the Transition Period, World War II, occupation, museology, exhibition, cultural monument, Kyiv Russ.

Надійшло до редакції: 11.04.2014 р.